संस्कृत-प्रवेशः

उत्तरप्रदेश शिक्षा-बोर्ड [illegible]कृत

संस्कृत-प्रवेश:

(कक्षा ९ एवं १० के लिए)

सरन ब्रदर्स, पुस्तक प्रकाशक, आगरा

जयरामदासः

सूचिका

प्रथमः पाठः

वन्दना

(१)

वन्दे वन्दारु - मन्दार-
मिन्दु - भूषण - नन्दनम् ।
अमन्दानन्द - संदोह-
वन्धुरं सिन्धुराननम् ॥

(२)

या कुन्देन्दु-तुषार-हार-धवला
या शुभ्र - वस्त्रावृता ।
या वीणा-वर-दण्ड-मण्डित-करा
या श्वेत - पद्मासना ॥
या ब्रह्माच्युत-शङ्कर-प्रभृतिभिर्
देवैः सदा वन्दिता ।
सा मां पातु सरस्वती भगवती
निःशेष - जाड्यापहा ॥

तृतीयः पाठः

वैदिक-प्रार्थना

तेजोऽसि तेजो मयि धेहि ।
वीर्यमसि वीर्यं मयि धेहि ।
वलमसि वलं मयि धेहि ।
ओजोऽसि ओजो मयि धेहि ॥

असतो मा सद् गमय ।
तमसो मा ज्योतिर् गमय ।
मृत्योर् मामृतं गमय ॥

पश्येम शरदः शतम् ।
जीवेम शरदः शतम् ।
बुध्येम शरदः शतम् ।
अ-दीनाः स्याम शरदः शतम् ॥

गमय = ले जाओ । अमृतम् = अमरता । शरदः = वर्ष ।

तृतीय: पाठ:

भारत-माता

विजयतां भारत-माता ! स-जला स-फला शस्य-श्यामला अस्या: भूमि: देवानाम् अपि मनांसि मोहयति । सिन्धु-ब्रह्मपुत्र-गङ्गा-गोदावरी-प्रभृतय: नद्य: स्वेन पावनेन जलेन सततम् एनाम् अभिषिञ्चन्ति । रत्नाकर: अस्या: चरणौ प्रक्षाल्य आत्मानं धन्यं मन्यते । गगन-चुम्बी हिमाचल: अस्या: शुभ्र: किरीट: इव विभाति । वहव: महा-पुरुषा अत्र जन्म गृहीत्वा इमां धन्याम् अकुर्वन । देवा: अपि अस्या: महिमानं गायन्ति । धन्या: खलु वयं ये अस्यां भूम्यां जन्म लब्धवन्त: ।

हे मात: ! यथा जन्म-दात्री जननी तथा त्वम् अपि वन्दनीया । रम्ये त्वदीये चरण-युगले अस्माकं चित्तं सदा रमताम् ।

व्यास-वाल्मीकि-कालिदास-समा: कवय:, राम-कृष्ण-बुद्ध-महावीर-गांधी-सदृशा: महात्मान:, अशोक-विक्रमादित्य-प्रताप-शिववीर-तुल्या: नृपतयश् च सदा त्वदीयम् अङ्कम् अलंकुर्वन्तु तव यश:-सुरभिं च भू-मण्डले सर्वत्र प्रसारयन्तु । सर्वेषाम् अस्माकं तव अनुग्रहेण तुष्टि: पुष्टिश् च भवताम् । अस्माकं सर्वे उद्योगा: जन-कल्याणाय भवन्तु । मात: ! भूय: भूय: त्वां वन्दामहे ।

जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी ।

अभ्यास

१. भारतस्य भूमिः कीदृशी वर्तते ? २. काः नद्यः भारत-भूमिं सिञ्चन्ति ? ३. के महा-पुरुषाः भारत-भूमौ जन्म लब्धवन्तः।

व्याकरण

(१) सन्धि कीजिये—तव + अनुग्रहेण । प्रक्षाल्य + आत्मानम् ।

(२) रूप लिखिये—देव के षष्ठी में । अस्मद् के प्रथमा में । भू धातु के वर्तमान (लट्) के अन्यपुरुष में ।

अनुवाद

१. हिमालय शोभा देता है । २. बालक गाते हैं । ३. वर्षा होती है ।

अष्टमः पाठः

मूर्ख-भक्त-कथा

लक्ष्मीपुरे घर्कटः नाम जटी अस्ति। तस्य मोढकः नाम शिष्यः अति-मूर्खः। स एकदा गुरुणा घृत-तैलानयनाय हट्टे प्रेषितः। तेन तदर्थम् एकम् एव धूपदहनं नाम पात्रं गृहीतम्। ततः कस्यचिद् वणिजः हट्टे मूल्यम् अर्पयित्वा तस्य एकस्मिन् पक्षे प्रथमं घृतं क्षेपितं, पुनः विपर्ययं कृत्वा द्वितीय-पक्षे तैलं क्षेपितम्। एवं मठ्याम् आगत्य गुरोः दर्शितम। कथितं च—मया घृत-तैले आनीते। गुरुणा उक्तम्—क्व ते ? तेन दर्शितम्—इदं तैलम्। गुरुणा उक्तम्—घृतं क्व ? शिष्येण पात्रस्य विपर्ययं कृत्वा दर्शितम्—इदं घृतम् इति। तावता तैलम् अपि भूमौ पपात। एवं द्वयम् अपि नष्टम्।

केचिज् जड़-धिय कार्ये पारम्पर्यं न जानते।
पात्र-पक्ष-द्वयात् क्षिप्ते घृत-तैले तपस्विना॥

जटी—जटाधारी साधु। धूपदहनं—धूप जलाने का पात्र-विशेष जिसमें दोनों ओर धूप जलाया जा सकता है।

अभ्यास

१. मोढकः गुरुणा किमर्थं हट्टे प्रेषितः ? २. मोढकः किम् आदाय हट्टे गतः ? ३. तेन घृतं कुत्र क्षेपितम् ? ४. तैलं कुत्र क्षेपितम् ?

व्याकरण

(१) संधि कीजिये—गुरुणा + उक्तम्। तस्य + एकस्मिन्।

(२) रूप लिखिए—गुरु के तृतीया में। तत् के षष्ठी में। अस् के वर्तमान (लट्) अन्यपुरुष में।

अनुवाद

१ तेल गिरता है। २. गुरु देता है। ३. शिष्य मूर्ख है। ४. मैं पढ़ता हूं।

पञ्चम प

सुभाषितानि

गुणो भूषयते रूपं शीलं भूषयते कुलम् ।
सिद्धिर् भूषयते विद्यां भोगो भूषयते धनम् ॥१॥

विदेशेषु धनं विद्यां व्यसनेषु धनं मतिः ।
पर-लोके धनं धर्मः शीलं सर्वत्र वै धनम् ॥२॥

कोऽतिभारः समर्थानां किं दूरं व्यवसायिनाम् ।
को विदेशः स-विद्यानां कः परः प्रिय-वादिनाम् ॥३॥

ज्ञातिभिर् वण्टयते नैव चौरेणापि न नीयते ।
दाने नैव क्षयं याति विद्या-रत्नं महा-धनम् ॥४॥

उद्यमेन हि सिध्यन्ति कार्याणि, न मनोरथैः ।
न हि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः ॥५॥

सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम् ।
प्रियं च नानृतं ब्रूयाद् एष धर्मः सनातनः ॥६॥

एकेन राज - हंसेन या शोभा सरसोऽभवत् ।
न सा बक - सहस्रेण परितस् तीर-वासिना ॥७॥

अस्ति यद्यपि सर्वत्र नीरं नीरज-मण्डितम् ।
रमते न मरालस्य मानसं मानसं विना ॥८॥

अभ्यास

१. विदेशेषु धनं किम् ? २. विद्या महा-धनं कथं कथ्यते ? ३. मरालस्य मनः कुत्र रमते ? ४. नरः कीदृशं वचनं ब्रूयात् ?

व्याकरण

(१) संधि-विच्छेद कीजिये—चौरेणापि । नानृतम् । यद्यपि ।

(२) रूप लिखिये—गुण और शील के प्रथमा में । यत् के द्वितीया में । भू के भूतकाल (लङ्) अन्यपुरुष में ।

अनुवाद

१. सिंह आता है । २. शोभा होती है । ३. वृक्ष फलते हैं । ४. तू कहाँ है ?

षष्ठः पाठः

कुविन्द-कथा

ततः कदाचित् द्वार-पालः प्रणम्य भोजं प्राह—राजन् ! द्रविड-देशात् कोऽपि लक्ष्मीधर-नामा कविः द्वारम् अध्यास्ते । इति । राजा 'प्रवेशय' इति प्राह । स च आगत्य तत्र राजानं 'स्वस्ति' इति उक्त्वा तदाज्ञया उपविष्टः प्राह—देव ! मया सकुटुम्बेन अत्र निवासाशया समागतम् । इति । ततो राजा मुख्यामात्यं प्राह—अस्मै गृहं दीयताम् । इति ।

ततः निखिलम् अपि नगरं विलोक्य कमपि मूर्खम् अमात्यः न अपश्यत् यं निरस्य विदुषे गृहं दीयेत । तत्र सर्वत्र भ्रमन् कस्यचित् कुविन्दस्य गृहं वीक्ष्य कुविन्दं प्राह—कुविन्द ! गृहात् निस्सर, तव गृहं विद्वान एष्यति इति ।

ततः कुविन्दः राज-भवनम् आसाद्य राजानं प्रणम्य प्राह—देव ! भवदमात्यः मां मूर्खं कृत्वा गृहात् निस्सारयति, पश्य त्वम् मूर्खः अहं पण्डितः वा इति—

काव्यं करोमि, न हि चारुतर करोमि ।
यत्नात् करोमि यदि, चारुतरं करोमि ।
भू-पाल - मौलि - मणि- मण्डित - पाद - पीठ।
हे साहसाङ्क ! कवयामि वयामि यामि।।

ततः राजा 'साधु भोः कुविन्द !' इति उक्त्वा प्रत्यक्षरं लक्षं ददौ । 'मा भैषीः' इति पुनः कुविन्दं प्राह ।

अभ्यास

१. मन्त्री कुविन्दं किम् अकथयत्? २. कुविन्दः नृपं किम् अकथयत्? ३. राजा किं प्रत्युक्तवान्? ४. कुविन्द के बनाये पद्य में क्या कोई विशेषता दीख पड़ती है? उसे स्पष्ट कीजिये।

व्याकरण

(१) संधि कीजिये—इति + आह। इति + उक्त्वा।

(२) रूप लिखिये—देश के पंचमी में। किम के द्वितीया में। या के वर्तमान (लट्) उत्तमपुरुष में।

अनुवाद

१. कवि कहता है। २. कुम्हार घर से निकला। ३. मैं जाता हूं। ४. तुम आते हो।

व्याघ्र-चर्म-प्रतिच्छन्नः गर्दभः

कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने शुद्धपटः नाम रजकः प्रतिवसति स्म। तस्य एकः गर्दभः अस्ति। स घासाभावात् अति-दुर्बलतां गत ।

अथ तेन रजकेन अटव्यां परिभ्रमता मृत-व्याघ्रः दृष्टः । चिन्तितं च—अहो ! शोभनम् आपतितम् । अनेन व्याघ्र-चर्मणा प्रतिच्छाद्य रासभं रात्रौ यव-क्षेत्रेषु उत्स्रक्ष्यामि । व्याघ्रं मत्वा समीप-र्वतिनः क्षेत्र-पालाः एनं न निष्कासयिष्यन्ति ।

तथानुष्ठिते रासभ रात्रौ यथेच्छं यव-भक्षणं करोति। प्रत्यूषे भूयोऽपि रजकः स्वाश्रयं नयति । एवं गच्छता कालेन स रासभा पीवर-तनुः जातः। बन्धन-स्थानम् अपि कृच्छ्रात् नीयते ।

अथ अन्यस्मिन् अहनि स मदोद्धतः दूरात् रासभ-शब्दम् अशृणोत् । तच्छ्रवण-मात्रेण एव स्वयं तार-स्वरेण शब्दयितुम् आरब्धः । अथ ते क्षेत्र-पालाः 'रसभः अयं व्याघ्र-चर्म-प्रतिच्छन्नः' इति ज्ञात्वां लकट-पाषाण-शर-प्रहारैः तं व्यापादितवन्त ।

अभ्यास

१. राजकेन किं कृतम् ? २. क्षत्रपालैः गर्दभः कृतः न निष्कासितः ? ३. इस कथा से क्या शिक्षा मिलती है ?

व्याकरण

(१) दीर्घ-संधि के चार उदाहरण लिखिये ।

(२) रूप लिखिये—किम् के सप्तमी में । रात्रि के सप्तमी में । वस् के वर्तमान उत्तमपुरुष में ।

अनुवाद

१. धोबी कहाँ रहता है ? २. गधा मोटा हो गया । ३. बहुत अच्छा हुआ ।

विचित्र-पद्यानि

प्रहेलिकाः

अ-पदो दूर-गामी च, साक्षरो न च पण्डितः ।
अ-मुखः स्फुट-वक्ता च, यो जानाति स पण्डितः ॥१॥

सूची-मुखी न मार्जारी, द्वि-जिह्वा न च सर्पिणी ।
विद्वद्भिर् लालिता नित्यं, यो जानाति स पण्डितः ॥२॥

वृक्षाग्र - वासी, न विहंगमोऽयं
त्रि-नेत्र - धारी, न च शूल-पाणिः ।
त्वग्-वस्त्र - धारी, न मुनिर् न योगी
बिभर्ति तोयं, न घटो न मेघः ॥३॥

चक्री त्रिशूली, न शिवो न विष्णुर्
महा - बलिष्ठो, न च भीमसेनः ।
स्वच्छन्द - चारी, नृपतिर् न योगी
सीता - वियोगी, न च रामचन्द्रः ॥४॥

एको ना विंशतिः स्त्रीणां स्नानार्थं सरयूं गताः ।
विंशतिः पुनरायाता एको व्याघ्रेण भक्षितः ॥५॥

तातेन कथितं—पुत्र ! लिख लेखं ममाज्ञया ।
नतेन लिखितो लेखः पितुराज्ञा न लोपिता ॥६॥

अहं च त्वं च राजेन्द्र ! लोकनाथ उभावपि ।
बहु-व्रीहिरहं राजन् ! षष्ठीतत्पुरुषो भवान् ॥७॥

उत्तर

(१) पत्रम् (२) लेखनी (३) नारिकेलम् (४) वृषः (सॉड) (५) एको ना विंशतिः १. एकेन ऊना विंशतिः २. एकः ना (=नरः) विंशतिः स्त्रीणां च (६) नतेन—१. न तेन २. नतेन (७) लोकनाथः—१. लोकः नाथः यस्य सः (अर्थात् लोक का दास) २. लोकस्य नाथः (लोक का स्वामी) ।

नवमः पाठः

देवशर्म-कथा

अस्ति देवीकोट्ट-नाम्नि नगरे देवशर्मा नाम ब्राह्मणः। तेन विषुवत्-संक्रान्त्यां शक्तु-पूर्णः शरावः एकः प्राप्तः। तम् आदाय असौ कुम्भ-कारस्य भाण्ड-पूर्ण-मण्डपैकदेशे रौद्रेण आकुलितः अवस्थितः।

ततः शक्तु-रक्षार्थं हस्ते दण्डम् एकम् आदाय अचिन्तयत्—अहं शक्तु-शरावं विक्रीय दश कपर्दकान् प्राप्स्यामि। तदा अत्रैव तैः कपर्दकैः घट-शरावादिकम् उपक्रीय अनेकधा वृद्धैः तद्-धनैः पुनः पुनः पूग-वस्त्रादिकम् उपक्रीय विक्रीय लक्ष-संख्यानि धनानि कृत्वा विवाह-चतुष्टयं करिष्यामि। सपत्न्यः यदा द्वन्द्वं करिष्यन्ति तदा कोपाकुलोऽहं ताः लगुडेन ताडयिष्यामि।

इत्यभिधाय लगुडः क्षिप्तः। तेन शक्तु-शरावः चूर्णितः। भाण्डानि च बहूनि भग्नानि।

ततः तेन शब्देन आगतेन कुम्भकारेण तथा-विधानि भाण्डानि अवलोक्य ब्राह्मणः तिरस्कृतः मण्डपात् बहिष्कृतश् च।

अभ्यास

१. देवशर्मा संक्रान्ति-दिने किं प्राप्तवान्? २. शक्तु-शरावः कथं चूर्णितः? ३. देवशर्मणा किं चिन्तितम्? ४. इस कथा से क्या शिक्षा मिलती है?

व्याकरण

(१) संधि-विच्छेद कीजिये—वस्त्रादिकम् । कोपाकुलः । इत्यभिधाय ।

(२) रूप लिखिये—धन के तृतीया में । वहु के प्रथमा में । कृ के भविष्य (लृट्) अन्यपुरुष में ।

अनुवाद

१. नगर में दो ब्राह्मण रहते हैं । २. हमने आज दो पाठ पढ़े । ३. तुम घर जाओ ।

दशमः पाठः

बुद्धि-बलम्

पुरा प्रसेनजिन् नाम श्रावस्त्यमाभवन् नृपः ।
सभायामागतः कश्चिद् ब्राह्मणस् तं न्यवेदयत् ॥१॥

दुःखार्जितं धनं देव ! ह्यारितं त्वयि शास्तरि ।
वने नागवला-वल्ली- मूले विनिहितं मया ॥२॥

श्रुत्वेति राजा संचिन्त्य, वैद्यानाहूय सर्वशः ।
अपृच्छद् — आतुरेष्वद्य प्रयुक्तं किं किमौषधम् ? ॥३॥

इति पृष्टेषु वैद्येषु प्राहैको—वणिजो मया ।
दत्तो नागवला-क्वाथः, प्रमाणमधुना नृपः ॥४॥

तच् छ्रुत्वा स तमाहूय राजा वणिजमब्रवीत् ।
ननु नागवला केन तवानीतेति कथ्यताम् ॥५॥

देव ! कर्म-करेणेति तेनोक्ते वणिजा तदा ।
क्षिप्रमानाय्य राजासौ तं कर्म-करमभ्यधात् ॥६॥

त्वया नागवला-हेतोः खनतः शाखिनस् तलम् ।
दीनार-जातं यल्लब्धं ब्रह्म-स्वं तत् समर्पय ॥७॥

इत्युक्तो भू-भृता भीतः प्रतिपद्यैव तत्क्षणम् ।
स तानानीय दीनारांस् तत्र कर्म - करोऽददात् ॥८॥

इति राज्ञा स्व-बुद्ध्यैव ब्रह्म-स्वं हृतमाहृतम् ।
को हि नाम स संकल्पो धीमतां यो न सिध्यति ॥६॥

अभ्यास

१. ब्राह्मणस्य धनं कुत्र आसीत् ? २. तस्मात् स्थानात् तत् केन हृतम् ? ३. राजा कर्मकरं किम् अकथयत् ? ४. बुद्धि-बल की महिमा पर पाँच पंक्तियाँ लिखिये ।

व्याकरण

(१) संधि-विच्छेद कीजिये—दुःखार्जितम् । आतुरेष्वद्य । प्राहैकः । राजासौ ।

(२) रूप लिखिये—सभा के सप्तमी में । वन के तृतीया में । भू के भूतकाल (लङ्) उत्तमपुरुष में ।

अनुवाद

१. राजा ने पूछा । २. कार्य सिद्ध होता है । ३. बालिका आवेगी ।

एकादशः पाठः

गतानुगतिको लोकः

आसीद् धारा-नगर्यां कश्चित् परिव्राजकः। इतस्ततः भिक्षां कृत्वा तेन विपुलं धन संपादितम् । तत् सर्वं धनम् एकस्मिन् ताम्र-भाजने निक्षिप्य अरक्षत् ।

अथ कदाचित् मकर-संक्रान्तेः पर्व-कालः समायातः । पर्व-स्नानार्थं वहवः जनाः उज्जयिनीं प्रातिष्ठन्त। सोऽपि परिव्राजकः धन-पूर्णं ताम्र-भाजनं स्कन्धे निधाय तैः सह प्रस्थितः। रात्रिन्दिवं चलन्तः ते सिप्रा-तीरं प्राप्ताः। रात्रौ सर्वे तत्र विश्रान्ताः।

अथ प्रभाते शौच-स्नानि-कालं वीक्ष्य स स्व-ताम्र-भाजनस्य रक्षार्थं चिन्तितः अभवत् । ततः विचिन्त्य तेन सैकते सिप्रा-तटे सिकतासु गर्तं कृतम् । तदन्तः कलशं निधाय पुनः सिकताभिः पूरितम् । तस्य उपरि च वालुका-मयं शिव-लिङ्गं निर्माय बिल्व-पत्रैः पुष्पैश् च पूजितवान् । ततः शौचं स्नानं च कर्तुम् अगच्छत् ।

एतस्मिन् अन्तरे जन-मेलकः तां दिशां समायातः । तत्र वालुका-मयं शिव-लिङ्गं पूजितं दृष्ट्वा गतानुगतिकैः जनैः 'अत्र तीर्थे आगत्य अस्माभिः अति एवं वालुकामय शिव-लिङ्गं पूज-यितव्यम्' इति कृत्वा वहूनि शिव-लिङ्गानि तत्र निर्मितानि पूजितानि च ।

स्नानं कृत्वा प्रत्यागतः स परिव्राजकः सर्वं सिप्रा-तटं शिव-

लिङ्ग-मयम् अपश्यत्। क्व मम मुद्राभिः पूर्णं तत् ताम्र-भाजनम् इति विलपन् न निश्चेतुं अशक्नोत्। ततः परां निर्विण्णतां गतः असौ इमं श्लोकम् अपठत्—

गतानुगतिको लोको, न लोको पारमार्थिकः।
वालुका-लिङ्ग-मात्रेण, गतं मे ताम्र-भाजनम् ॥

अभ्यास

१. ताम्र-भाजनस्य रक्षार्थं परिव्राजकः कम् उपायम् अकरोत् ? २. जनैः शिव-लिङ्गानि कुतः पूजितानि ? ३. प्रत्यागतः परिव्राजकः नदी-तीरे किम् अपश्यत् ?

व्याकरण

(१) संधि कीजिये—तस्य + उपरि। अप + एवम्।

(२) रूप लिखिये—नगरी के सप्तमी में। रक्षा के चतुर्थी में। पठ् और अस् के भूतकाल (लङ्) उत्तमपुरुष में।

अनुवाद

१. तुम पाठ को पढ़ो। २. हम घर जावें। ३. ईश्वर रक्षा करे।

द्वादशः पाठः

जयचन्द्र-प्रबन्धः

पृथ्वीराजे दिवंगते श्रीजयचन्द्रेण वर्द्धापनकानि आरब्धानि। गृहे-गृहे घृतेन उदुम्बर-क्षालनम् आरब्धम्। तूर्य-रवः प्रवृत्तः। मन्त्री राज-कुले न याति। केनापि उक्तम्—देव! पृथ्वीराज-मरणं मन्त्रिणः विचारे न आयातम्। चतुर्थ-दिने मन्त्री राज-कुलं प्राप्तः। राज्ञा उक्तम्—मन्त्रिन्! चिराद् दृष्टः असि।

'देव! राज-कार्य-व्यग्रतया न आयातं मया। देव! का इयं खडखडा?'

राज्ञा उक्तम्—किं न वेत्सि पृथ्वीराज-मरणम्? एवं-विधे वैरिणि मृते वर्द्धापनकानि किं न विधीयन्ते?

मन्त्रिणा उक्तम्—तस्मिन् हते विषादः कर्तुं युज्यते हर्षः वा?

राज्ञा उक्तम्—कथम्?

'देव! प्रतोली भवति। तस्याम् अयोमयानि कपाटानि। अर्गला च अयोमयी। यदा सा भज्यते कपाटौ च पृथक् भवतः, तदा दुर्गस्य किं स्यात्? तथा देव! स पृथ्वीराजः तव अर्गला-समः आसीत्। तस्मिन् विनष्टे गृह-सूत्रं कर्तुं युक्तं, वर्धापनकं वा? तिष्ठतु वर्द्धापनकम्। देव! यद् अद्य पृथ्वीराजस्य तत् कल्ये आत्मनः ज्ञेयम्।'

अभ्यास

१. पृथ्वीराजः कः आसीत् ? २. जयचन्द्रः कः आसीत् ? ३. जयचन्द्रेण वर्द्धापनकानि कुतः कृतानि ? ४. मन्त्रिणा किं कथितम् ? ५. इस प्रबन्ध से क्या शिक्षा मिलती है ?

व्याकरण

(१) संधि कीजिये---राज्ञा + उक्तम् । का + इयम् ।

(२) रूप लिखिये---युष्मद् के षष्ठी में । कृ के भूतकाल अन्य-पुरुष में ।

अनुवाद

१. महाराज ! यह क्या खड़बड़ है ? २. जब अर्गला टूट जाती है तो दुर्ग विध्वस्त हो जाता है । ३. आज मेरी तो कल तुम्हारी ।

त्रयोदशः पाठः

पितृ-भक्तः धर्म-व्याधः

पिता-माता च भगवन् ! एतौ मे दैवतं परम् ।
यद् दैवतेभ्यः कर्तव्यं तदेताभ्यां करोम्यहम् ॥१॥
त्रयस्त्रिंशद् यथा देवाः सर्वे शक्र - पुरोगमाः ।
संपूज्याः सर्व - लोकस्य तथा वृद्धाविमौ मम ॥२॥
एतौ पुष्पैः फलैरन्नैस् तोषयामि सदा द्विज !
यज्ञा वेदाश् च चत्वारः सर्वमेतौ मम द्विज ! ॥३॥
एतदर्थं मम प्राणाः भार्या पुत्रः सुहृज्जनः ।
स-पुत्र-दारः शुश्रूषां नित्यमेव करोम्यहम् ॥४॥
स्वयं च स्नापयाम्येतौ तथा पादौ प्रधावये ।
आहारं च प्रयच्छामि स्वयं च द्विज-सत्तम् ! ॥५॥
अनुकूलं तथा वच्मि विप्रियं परिवर्जये ।
अतन्द्रितः सदा विप्र ! शुश्रूषां वै करोम्यहम् ॥६॥

अभ्यास

१. पुत्रस्य पितरौ प्रति किं कर्तव्यम् ? २. धर्मव्याधः पित्रोः शुश्रूषां कथम् अकरोत ? ३. धर्म-व्याध की कथा लिखिये ।

व्याकरण

(१) संधि-विच्छेद कीजिये—करोम्यहम् । वृद्धाविमौ ।
(२) इस पाठ में आये हुए सर्वनामों को चुनिये ।

अनुवाद

१. माता-पिता देवताओं के तुल्य हैं । २. सदा उनकी आज्ञा का पालन करना चाहिए । ३. मधुर वचनों से उन्हें सन्तुष्ट करो ।

चतुर्दशः पाठः

वनराज-प्रबन्धः

तस्य कान्यकुब्जस्य एक-देशः गूर्जर-धरित्री। तस्यां गूर्जर-धरित्र्यां पञ्चाशर-ग्रामे चापोत्कट-वंश्यं वालकं झोलिका-सस्थं वृक्षे निधाय तन्माता इन्धनम् अवचिनोति। प्रस्तावात् तत्रायातैः जैनाचार्यैः श्रीशीलगुणसूरिभिः पुण्य-प्रभावः अयम् इति विमृश्य वृत्ति-दान-पूर्वं तन्मातुः पार्श्वात् जगृहे। गुरुभिः दत्त-वनराजाभिधानः अष्ट-वार्षिकः देव-पूजा-विनाश-कारिणां मूषकाणां रक्षाधिकारे नियुक्तः। स तान् बाणेन निघ्नन् गुरुभिः निषिद्धः अपि चतुर्थोपाय-साध्यान् एव तान् जगौ। तस्य जातके राज-योगम् अवधार्य स तन्मातुः पुनः प्रत्यर्पितः। ततः चौर-वृत्त्या वर्तमानः सर्वत्र धाटी-प्रपातम् अकरोत्।

कदाचित् काकर-ग्रामे खात्र-पातन-पूर्वं कस्यापि व्यवहारिणः गृहे धनं मुष्णतः तस्य करः मञ्जूषान्तः दधि-भाण्डे पतितः। भुक्तः अहम् इति विचिन्त्य तत् सर्वं तत्रैव मुक्त्वा विनिर्ययौ। प्रातः तत्पत्न्या श्रीदेव्या पञ्चाङ्गुलि-प्रतिबिम्बं दध्नि वीक्ष्य कुलीनः कोऽपि चौरः अयम् इति कृत्वा सहोदर-वात्सल्यात् आहूतः। सप्तमे दिने समेत्य तां भगिनीम् इति नमश्चक्रे। मम पट्टाभिषेके भवत्या एव भगिन्या तिलकं विधेयम् इति च प्रतिपदे।

अथ अन्यस्मिन् अवसरे तेन चरट-वृत्त्या वर्तमानेन क्वापि अरण्य-प्रदेशे जाम्बाभिधानो वणिक् अवरुद्धः। स तान् दृष्ट्वा

स्व-बाण-पञ्चक-मध्याद् बाण-द्वयं बभञ्ज । ततः पृष्टः सन् स प्राह—यूयं त्रयः अतः त्रयाधिकं बाण-द्वयं विफलम् । ततः परितुष्टेन वनराजेन मम पट्टाभिषेके त्वं महामात्यः भावी इति आदिश्य विसृष्टः ।

वनराज = राजस्थान में सर्वप्रथम गूजर-राज्य का संस्थापक चावड़ा-वंशीय राजा । झोलिका = झोली । चतुर्थोपाय = दण्ड । (अन्य तीन उपाय—साम, दाम, भेद) । धाटी-प्रपातम् = धाड़े मारना, डाके डालना । खात्र-पातन पूर्वम् = सेंध मारकर । व्यवहारिम् = महाजन । चरट = लुटेरा ।

अभ्यास

१. वनराजः कः आसीत् ? २. गुरुः तं केन कारणेन मातुः प्रत्यर्पितवान् ? ३. व्यावहारिणः गृहे सर्वं तथैव मुक्त्वा स कुतः विनिर्यातः ? ४. वनराज की कथा को अपने शब्दों में लिखिये ।

व्याकरण

(१) यण्-संधि कब होती है ? इसके चार उदाहरण दीजिये ।

(२) अस्मद् शब्द के पूरे रूप लिखिये ।

(३) भू, गम्, प्रच्छ् और पा के भविष्य (लृट्) अन्यपुरुष के रूप लिखिये ।

अनुवाद

१. वनराज वीर और निर्भीक था । २. उसका हाथ दही के भांड में जा पड़ा । ३. मैंने इसके घर भोजन कर लिया, यह सोचकर उसने समस्त धन वहीं छोड़ दिया ।

पञ्चदशः पाठः

सीतायाः वन-गमनाग्रहः

(१)

तामाह राघवः प्रीतः स्व-प्रियां प्रिय-वादिनीम् ।
कथं वनं तु नेष्येऽहं वहु - व्याघ्र - मृगाकुलम् ॥१॥
राक्षसा घोर-रूपाश् च सन्ति मानुष - भोजिनः ।
सिंह-व्याघ्र-वाराहाश् च संचरन्ति समन्ततः ॥२॥
कट्वम्ल - फल - मूलानि भोजनार्थं सु - मध्यमे !
अपूपानि व्यञ्जनानि विद्यन्ते न कदाचन ॥३॥
काले काले फलं वापि विद्यते कुत्र सुन्दरि !
मार्गो न दृश्यते क्वापि शर्करा - कण्टकान्वितः ॥४॥
गुहा - गह्वर - संवाधं झिल्ली-दंशादिभिर् युतम् ।
एवं वहु - विधं दोषं वनं दण्डक - संज्ञितम् ॥५॥

(२)

रामस्य वचनं श्रुत्वा सीता दुःख - समन्विता ।
प्रत्युवाच स्फुरद्-वक्त्रा किंचित् - कोप-समन्विता ॥६॥
कथं मामिच्छसे त्यक्तुं धर्म - पत्नीं पति-व्रताम् ।
त्वत्-समीप-स्थितां राम ! को वा मां धर्षयेद् वने ? ॥७॥

फल - मूलादिकं यद्यत् तव भुक्तावशेषितम् ।
तदेवामृत - तुल्यं मे तेन तुष्टा रमाम्यहम् ॥८॥
त्वया सह चरन्त्या मे कुशाः काशाश् च कण्टकाः ।
पुष्पास्तरण - तुल्यास्‌ मे भविष्यन्ति न संशयः ॥९॥
अहं त्वां क्लेशये नैव भवेयं कार्य - साधिका ।
यदि गच्छसि मां त्यक्त्वा प्राणांस् त्यक्ष्यामि तेऽग्रतः ॥१०॥
इति तं निश्चयं ज्ञात्वा सीताया रघु - नन्दनः ।
अब्रवीद्-देवि ! गच्छत्वं वनं शीघ्रं मया सह ॥११॥
अरुन्धत्यै प्रयच्छाशु हारानाभरणानि च ।
ब्राह्मणेभ्यो धनं सर्वं दत्त्वा गच्छामहे वनम् ॥१२॥

अभ्यास

१. रामः सीतायै किम् अकथयत् ? २. सीताय किं प्रयुक्तम् ?
३. इस पाठ के आधार पर वन का वर्णन करो ।

व्याकरण

(१) संधि-विच्छेद कीजिये—प्रयच्छाशु । मृगाकुलम् । रमाम्यहम् ।
कट्वम्ल ।

(२) रूप लिखिये—चरन्ती के षष्ठी में । गम् के भूत और भविष्य उत्तमपुरुष में ।

अनुवाद

१. वन अनेक कष्टों से परिपूर्ण है । २. फल भी कभी मिलते हैं और कभी नहीं । ३. वे ही मेरे लिए अमृत-तुल्य होंगे ।

षोडशः पाठः

आत्म-त्यागी मध्यमः

(ततः प्रविशति सुत-त्रयेण कलत्रेण च परिवृतः
ब्राह्मणः पृष्ठतः घटोत्कचश् च)

घटोत्कचः—भोः ब्राह्मण ! तिष्ठ, तिष्ठ ।

ब्राह्मणः—भोः ! कः नु खलु एषः ?

ब्राह्मणी—आर्य कः एषः अस्मान् संतापयति ?

घटोत्कचः—भोः ब्राह्मण ! तिष्ठ, तिष्ठ, न गम्यतां, न गम्यताम् ।

ब्राह्मणः—किं करिष्यामि मन्द-भाग्यः ?

ब्राह्मणी—ननु विक्रोशामः ?

प्रथमः पुत्रः—भवति ! कस्य वयं विक्रोशामः ?

ब्राह्मणः—ब्राह्मणि ! न भेतव्यं, न भेतव्यम् । शङ्के नाति-दूरः पाण्डवानाम् आश्रमः ।

प्रथमः—भोः तात ! न तत्र पाण्डवाः इति मन्ये ।

ब्राह्मणः—कथं त्व जानीषे !

प्रथमः—श्रुतं मया केनचित् ब्राह्मणेन, यज्ञम् अनुभवितुं महर्षेः धौम्यस्य आश्रमं गताः इति ।

ब्राह्मणः—हंत ! निराशाः स्मः । व्यपाश्रयिष्ये तावत् एनम् ।

(२)

ब्राह्मणः—(घटोत्कचं प्रति) भोः भोः पुरुष ! अस्ति अस्माकं मोक्षः ?

घटोत्कचः—मोक्षः अस्ति समयतः।

ब्राह्मणः—कः समयः?

घटोत्कचः—अस्ति मे तत्रभवती जननी। तया अहम् आज्ञप्तः—पुत्र! मम उपवास-निसर्गार्थं कश्चिद् मानुषः प्रतिगृह्य आनेतव्यः। तत् पुत्रम् एकं विसर्जय।

ब्राह्मणः—हहो! राक्षसाधम! किम् अहम् अब्राह्मणः?

ब्राह्मणी—आर्य! गृहीत-फलेन एतेन शरीरेण कुलं रक्षितुम् इच्छामि।

घटोत्कचः—भवति! न खलु स्त्री-जनः अभिमतः तत्रभवत्याः।

ब्राह्मणः—अहम् अनुगमिष्यामि भवन्तम्।

घटोत्कचः—आः! वृद्धः त्वम्। अपसर।

प्रथमः पुत्रः—आपदं हि पिता प्राप्तो ज्येष्ठ-पुत्रेण तार्यते।
ततोऽहमेव यास्यामि गुरूणां प्राण-रक्षणात्॥

ब्राह्मणः—ज्येष्ठम् इष्टतमं न शक्नोमि परित्यक्तुम्।

ब्राह्मणी—तथा अहम् अपि कनिष्ठम् इच्छामि।

मध्यमः पुत्रः—पित्रोः अनिष्टं कस्य इदानीं प्रियम्? अहम् आगच्छामि।

घटोत्कचः—अहं प्रीतः अस्मि। शीघ्रम् आगच्छ।

मध्यमः—धन्योऽस्मि यद् गुरु-प्राणाः स्वैः प्राणैः परिरक्षिताः।

घटोत्कचः—अहो स्वजन-वात्सल्यम् अस्य ब्राह्मण-वटोः!

(३)

मध्यमः—भोः तातः! अभिवादये।

ब्राह्मणः—एहि, एहि पुत्र! ब्रह्म-लोकम् अवाप्नुहि।

मध्यमः—अनुगृहीतः अस्मि । अम्ब ! अभिवादये ।

ब्राह्मणी—जात ! चिरंजीव ।

मध्यमः—अनुगृहीतः अस्मि । आर्य ! अभिवादये ।

प्रथमः—एहि, एहि वत्स ! परिष्वजस्व गाढं माम् ।

मध्यमः—अनुगृहीतः अस्मि ।

तृतीयः—आर्य ! अभिवादये ।

मध्यमः—स्वस्ति ।

तृतीयः—अनुगृहीतः अस्मि ।

घटोत्कचः—अतिक्रामति मातुः आहार-कालः ! शीघ्रं गच्छ ।

मध्यमः—भोः तात ! एष गच्छामि ।

(घटोत्कचेन सह निष्क्रान्तः)

ब्राह्मणः—हा ! हा ! परिमुषिताः स्मः । हा पुत्रक ! कथं गतः एव ?

अभ्यास

१. घटोत्कचः कः आसीत् ? २. माता घटोत्कचं किम् आज्ञापयत् ? ३. घटोत्कचः ब्राह्मणाय किं अकथयत् ? ४. ज्येष्ठ-पुत्रेण किं कथितम् ? ५. मध्यम-पुत्रेण किं कथितम् ? ६. इस पाठ से क्या शिक्षा मिलती है ?

व्याकरण

(१) गुण-संधि के चार उदाहरण लिखिये ।

(२) नीचे लिखे रूपों के वचन और विभक्ति बताइये—वनानि, सभाः, गृहाभ्याम् ।

अनुवाद

१. मैं उपवास करूंगा । २. तुम किसको चाहते हो ? ३. वह धन्य है । ४. वहाँ कब जाओगे ?

सप्तदशः पाठः

मङ्गलम्

(१)

कालें वर्षंतु पर्जन्या
पृथिवी शस्य - शालिनी ।
देशोऽयं क्षोभ - रहितः
ब्राह्मणाः सन्तु निर्भयाः ॥

(२)

सर्वे च सुखिनः सन्तु ।
सर्वे सन्तु निरामयाः ।
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु
मा कश्चिद् दुःख-भाग् भवेत् ॥

व्याकरण

१. संधि

कभी-कभी दो वर्ण पास आने पर मिल जाते हैं। मेल के समय कभी पूर्व वर्ण में विकार होता है, कभी उत्तर वर्ण में; और कभी दोनों में। इस मेल को संधि कहते हैं।

उदाहरण

राम + अनुजः	= राम् + अ + अ + नुजः
	= राम् + आ + नुजः = रामानुजः
यदि + अपि	= यद् + इ + अ + पि
	= यद् + य् + अ + पि
	= यद् + य + पि = यद्यपि
तद् + हितम्	= त + द् + ह् + इतम्
	= त + द् + ध् + इतम्
	= त + द्ध् + इतम् = तद्धितम्

(१) दीर्घ संधि

जब ह्रस्व या दीर्घ अ, इ, उ या ऋ के आगे सवर्ण स्वर आता है तो दोनों के स्थान पर दीर्घ स्वर हो जाता है। अर्थात् अ या आ के आगे अ या आ आता है तो दोनों का आ हो जाता है; इ या ई के आगे इ या ई आता है तो दोनों का ई हो जाता है; उ या ऊ के आगे उ या ऊ आता है तो दोनों का ऊ हो जाता है; और ऋ या ॠ के आगे ऋ या ॠ आता है तो दोनों का ॠ हो जाता है।

उदाहरण

अ	+	अ	=	आ	ज्ञान	+	अर्थी	= ज्ञानार्थी
आ	+	अ	=	आ	विद्या	+	अर्थी	= विद्यार्थी
अ	+	आ	=	आ	देव	+	आलयः	= देवालयः
आ	+	आ	=	आ	विद्या	+	आलयः	= विद्यालयः

इ	+	इ	=	ई	क्षिति	+	इन्द्रः	= क्षितीन्द्र
ई	+	इ	=	ई	मही	+	इन्द्रः	= महीन्द्रः
इ	+	ई	=	ई	क्षिति	+	ईशः	= क्षितीशः
ई	+	ई	=	ई	मही	+	ईशः	= महीशः
उ	+	उ	=	ऊ	मधु	+	उत्सवः	= मधूत्सवः
ऊ	+	उ	=	ऊ	वधू	+	उत्सवः	= वधूत्सवः
उ	+	ऊ	=	ऊ	मधु	+	ऊर्मिः	= मधूर्मिः
ऊ	+	ऊ	=	ऊ	वधू	+	ऊर्मिः	= वधूर्मिः
ऋ	+	ऋ	=	ॠ	पितृ	+	ऋणम्	= पितॄणम

(२) गुण संधि

जब ह्रस्व या दीर्घ अ के आगे ह्रस्व या दीर्घ इ या उ या ऋ आता है तो दोनों के स्थान में क्रम से ए या ओ या अर् हो जाता है।

अर्थात् अ या आ के आगे इ या ई आता है तो दोनों का ए हो जाता है; उ या ऊ आता है तो दोनों का ओ हो जाता है; और ऋ या ऋ आता है तो अर् हो जाता है।

उदाहरण

अ	+	इ	=	ए	नर	+	इन्द्रः	= नरेन्द्रः
आ	+	इ	=	ए	महा	+	इन्द्रः	= महेन्द्रः
अ	+	ई	=	ए	नर	+	ईशः	= नरेशः
आ	+	ई	=	ए	महा	+	ईशः	= महेशः
अ	+	उ	=	ओ	जल	+	उत्सवः	= जलोत्सवः
आ	+	उ	=	ओ	महा	+	उत्सवः	= महोत्सवः
अ	+	ऊ	=	ओ	जल	+	ऊर्मिः	= जलोर्मिः
आ	+	ऊ	=	ओ	महा	+	ऊर्मिः	= महोर्मिः
अ	+	ऋ	=	अर्	देव	+	ऋषिः	= देवर्षिः
आ	+	ऋ	=	अर्	महा	+	ऋषिः	= महर्षिः

(३) वृद्धि संधि

जब ह्रस्व या दीर्घ अ के आगे ए-ऐ या ओ-औ आता है तो दोनों के स्थान पर क्रम से ऐ या औ हो जाता है।

अर्थात् अ या आ के आगे ए या ऐ आता है तो दोनों का ऐ हो जाता है; और अ या आ के आगे ओ या औ आता है तो दोनों का औ हो जाता है।

उदाहरण

अ	+	ए	=	ऐ	तव	+	एव	=	तवैव
आ	+	ए	=	ऐ	तथा	+	एव	=	तथैव
अ	+	ऐ	=	ऐ	मत	+	ऐक्यम्	=	मतैक्यम्
आ	+	ऐ	=	ऐ	तथा	+	ऐक्यम्	=	तथैक्यम्
अ	+	ओ	=	औ	जल	+	ओघः	=	जलौघः
आ	+	ओ	=	औ	महा	+	ओघः	=	महौघः
अ	+	औ	=	औ	जल	+	औषधम्	=	जलौषधम्
आ	+	औ	=	औ	महा	+	औषधम्	=	महौषधम्

(४) यण् संधि

जब इ-ई, उ-ऊ या ऋ के आगे असमान अर्थात् असवर्ण स्वर आता है, तो इ-ई, का य्, उ-ऊ का व् और ऋ का र् हो जाता है।

उदाहरण

इ	+	अ	=	य	यदि	+	अपि	=	यद्यपि
ई	+	आ	=	या	नदी	+	आदयः	=	नद्यादयः
इ	+	ए	=	ये	प्रति	+	एकः	=	प्रत्येकः
उ	+	आ	=	वा	सु	+	आगतम्	=	स्वागतम्
उ	+	इ	=	वि	भवतु	+	इति	=	भवत्विति
ऊ	+	ऐ	=	वै	वधू	+	ऐक्यम्	=	वध्वैक्यम्
ऋ	+	आ	=	रा	पितृ	+	आदेशः	=	पित्रादेशः

(५) अयादि संधि

जब ए, ऐ, ओ या औ के आगे स्वर आता है तो ए का अय्, ऐ का आय्, ओ का अव् और औ का आव् हो जाता है।

उदाहरण

ए	+	अ	=	अय्	ने	+	अनम्	=	नयनम्
ऐ	+	अ	=	आय्	नै	+	अकः	=	नायकः
ओ	+	अ	=	अव्	पो	+	अनम्	=	पवनम्
औ	+	अ	=	आव्	पौ	+	अकः	=	पावकः
औ	+	अ	=	आव्	गुरौ	+	अपि	=	गुरावपि

२. शब्द-रूप

(क) नरजातीय (पुंलिङ्ग)

(१) अकारान्त राम शब्द

प्रथमा	रामः	रामौ	रामाः
संबोधन	हे राम	रामौ	रामाः
द्वितीया	रामम्	रामौ	रामान्
तृतीया	रामेण	रामाभ्याम्	रामैः
चतुर्थी	रामाय	रामाभ्याम्	रामेभ्यः
पञ्चमी	रामात्	रामाभ्याम्	रामेभ्यः
षष्ठी	रामस्य	रामयोः	रामाणाम्
सप्तमी	रामे	रामयोः	रामेषु

(२) इकारान्त हरि शब्द

प्रथमा	हरिः	हरी	हरयः
संबोधन	हरे	हरी	हरयः
द्वितीया	हरिम्	हरी	हरीन्
तृतीया	हरिणा	हरिभ्याम्	हरिभिः
चतुर्थी	हरये	हरिभ्याम्	हरिभ्यः
पञ्चमी	हरेः	हरिभ्याम्	हरिभ्यः
षष्ठी	हरेः	हर्योः	हरीणाम्
सप्तमी	हरौ	हर्योः	हरिषु

(३) उकारान्त गुरु शब्द

प्रथमा	गुरुः	गुरू	गुरवः
संबोधन	गुरो	गुरू	गुरवः
द्वितीया	गुरुम्	गुरू	गुरून्
तृतीया	गुरुणा	गुरुभ्याम्	गुरुभिः
चतुर्थी	गुरवे	गुरुभ्याम्	गुरुभ्यः
पञ्चमी	गुरोः	गुरुभ्याम्	गुरुभ्यः
षष्ठी	गुरोः	गुर्वोः	गुरूणाम्
सप्तमी	गुरौ	गुर्वोः	गुरुषु

(ख) नान्यतरजातीय (नपुंसकलिङ्ग)

(४) अकारान्त गृह शब्द

प्रथमा	गृहम्	गृहे	गृहाणि
संबोधन	गृह	गृहे	गृहाणि
द्वितीया	गृहम्	गृहे	गृहाणि
तृतीया	गृहेण	गृहाभ्याम्	गृहैः
चतुर्थी	गृहाय	गृहाभ्याम्	गृहेभ्यः
पञ्चमी	गृहात्	गृहाभ्याम्	गृहेभ्यः
षष्ठी	गृहस्य	गृहयोः	गृहाणाम्
सप्तमी	गृहे	गृहयोः	गृहेषु

(५) इकारान्त वारि शब्द

प्रथमा	वारि	वारिणी	वारीणि
संबोधन	वारि, वारे	वारिणी	वारीणि
द्वितीया	वारि	वारिणी	वारीणि
तृतीया	वारिणा	वारिभ्याम्	वारिभिः
चतुर्थी	वारिणे	वारिभ्याम्	वारिभ्यः
पञ्चमी	वारिणः	वारिभ्याम्	वारिभ्यः
षष्ठी	वारिणः	वारिणोः	वारीणाम्
सप्तमी	वारिणि	वारिणोः	वारिषु

(६) उकारान्त मधु शब्द

प्रथमा	मधु	मधुनी	मधूनि
संबोधन	मधु, मधो	मधुनी	मधूनि
द्वितीया	मधु	मधुनी	मधूनि
तृतीया	मधुना	मधुभ्याम्	मधुभिः
चतुर्थी	मधुने	मधुभ्याम्	मधुभ्यः
पञ्चमी	मधुनः	मधुभ्याम्	मधुभ्यः
षष्ठी	मधुनः	मधुनोः	मधूनाम्
सप्तमी	मधुनि	मधुनोः	मधुषु

(ग) नारीजातीय (स्त्रीलिङ्ग)

(७) अकारान्त रमा शब्द

प्रथमा	रमा	रमे	रमाः
संबोधन	रमे	रमे	रमाः
द्वितीया	रमाम्	रमे	रमाः
तृतीया	रमया	रमाभ्याम्	रमाभिः
चतुर्थी	रमायै	रमाभ्याम्	रमाभ्यः
पञ्चमी	रमायाः	रमाभ्याम्	रमाभ्यः
षष्ठी	रमायाः	रमयोः	रमाणाम्
सप्तमी	रमायाम्	रमयोः	रमासु

(८) ईकारान्त नदी शब्द

प्रथमा	नदी	नद्यौ	नद्यः
संबोधन	नदि	नद्यौ	नद्यः
द्वितीया	नदीम्	नद्यौ	नदीः
तृतीया	नद्या	नदीभ्याम्	नदीभिः
चतुर्थी	नद्यै	नदीभ्याम्	नदीभ्यः
पञ्चमी	नद्याः	नदीभ्याम्	नदीभ्यः
षष्ठी	नद्याः	नद्योः	नदीनाम्
सप्तमी	नद्याम्	नद्योः	नदीषु

(९) इकारान्त मति शब्द

प्रथमा	मतिः	मती	मतयः
संबोधन	मते	मती	मतयः
द्वितीया	मतिम्	मती	मतीः
तृतीया	मत्या	मतिभ्याम्	मतिभिः
चतुर्थी	मत्यै, मतये	मतिभ्याम्	मतिभ्यः
पञ्चमी	मत्याः, मतेः	मतिभ्याम्	मतिभ्यः
षष्ठी	मत्याः, मतेः	मत्योः	मतीनाम्
सप्तमी	मत्याम्, मतौ	मत्योः	मतिषु

सर्वनाम शब्द

(क) नरजातीय (पुंलिङ्ग)

(१०) तद्=वह

प्रथमा	सः	तौ	ते
द्वितीया	तम्	तौ	तान्
तृतीया	तेन	ताभ्याम्	तैः
चतुर्थी	तस्मै	ताभ्याम्	तेभ्यः
पञ्चमी	तस्मात्	ताभ्याम्	तेभ्यः
षष्ठी	तस्य	तयोः	तेषाम्
सप्तमी	तस्मिन्	तयोः	तेषु

(११) यद्=जो

प्रथमा	यः	यौ	ये
द्वितीया	यम्	यौ	यान्
तृतीया	येन	याभ्याम्	यैः

इत्यादि तद् समान

(१२) किम्=कौन

प्रथमा	कः	कौ	के
द्वितीया	कम्	कौ	कान्
तृतीया	केन	काभ्याम्	कैः

इत्यादि तद् के समान

(ख) नारीजातीय (स्त्रीलिङ्ग)

(१३) तद् = वह

प्रथमा	सा	ते	ताः
द्वितीया	ताम्	ते	ताः
तृतीया	तया	ताभ्याम्	ताभिः
चतुर्थी	तस्यै	ताभ्याम्	ताभ्यः
पञ्चमी	तस्याः	ताभ्याम्	ताभ्यः
षष्ठी	तस्याः	तयोः	तासाम्
सप्तमी	तस्याम्	तयोः	तासु

(१४) यद् = जो

प्रथमा	या	ये	याः
द्वितीया	याम्	ये	याः
तृतीया	यया	याभ्याम्	याभिः

इत्यादि तद् के समान

(१५) किम् = कौन

प्रथमा	का	के	काः
द्वितीया	काम्	के	काः
तृतीया	कया	काभ्याम्	काभिः

इत्यादि तद् के समान

(ग) नान्यतरजातीय

(१६) तद् = वह

प्रथमा	तत्	ते	तानि
द्वितीया	तत्	ते	तानि
तृतीया	तेन	ताभ्याम्	तैः

इत्यादि नरजातीय के समान

(१७) यद् = जो

प्रथमा	यत्	ये	यानि
द्वितीया	यत्	ये	यानि
तृतीया	येन	याभ्याम्	यैः

इत्यादि नरजातीय के समान

(१८) किम् = क्या

प्रथमा	किम्	के	कानि
द्वितीया	किम्	के	कानि
तृतीया	केन	काभ्याम्	कैः

इत्यादि नरजातीय के समान

(१९) अस्मद् = हम

प्रथमा	अहम्	आवाम्	वयम्
द्वितीया	माम्, मा	आवाम्, नौ	अस्मान्, नः
तृतीया	मया	आवाभ्याम्	अस्माभिः
चतुर्थी	मह्यम्, मे	आवाभ्याम्, नौ	अस्मभ्यम्, नः
पञ्चमी	मत्	आवाभ्याम्	अस्मत्
षष्ठी	मम, मे	आवयोः, नौ	अस्माकम्, नः
सप्तमी	मयि	आवयोः	अस्मासु

(२०) युष्मद् = तुम

प्रथमा	त्वम्	युवाम्	यूयम्
द्वितीया	त्वाम्, त्वा	युवाम्, वाम्	युष्मान्, वः
तृतीया	त्वया	युवाभ्याम्	युष्माभिः
चतुर्थी	तुभ्यम्, ते	युवाभ्याम्, वाम्	युष्मभ्यम्, वः
पञ्चमी	त्वत्	युवाभ्याम्	युष्मत्
षष्ठी	तव, ते	युवयोः, वाम्	युष्माकम्, वः
सप्तमी	त्वयि	युवयोः	युष्मासु

३. धातु-रूप

(१) पठ्=पढ़ना

लट् (वर्तमान)

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथम पुरुष	पठति	पठतः	पठन्ति
मध्यम पुरुष	पठसि	पठथः	पठथ
उत्तम पुरुष	पठामि	पठावः	पठामः

लोट् (आज्ञा)

प्रथम पुरुष	पठतु	पठताम्	पठन्तु
मध्यम पुरुष	पठ	पठतम्	पठत
उत्तम पुरुष	पठानि	पठाव	पठाम

लिङ् (विधि)

प्रथम पुरुष	पठेत्	पठेताम्	पठेयुः
मध्यम पुरुष	पठेः	पठेतम्	पठेत
उत्तम पुरुष	पठेयम्	पठेव	पठेम

लङ् (भूत)

प्रथम पुरुष	अपठत्	अपठताम्	अपठन्
मध्यम पुरुष	अपठः	अपठतम्	अपठत
उत्तम पुरुष	अपठम्	अपठाव	अपठाम

लृट् (भविष्य)

प्रथम पुरुष	पठिष्यति	पठिष्यतः	पठिष्यन्ति
मध्यम पुरुष	पठिष्यसि	पठिष्यथः	पठिष्यथ
उत्तम पुरुष	पठिष्यामि	पठिष्यावः	पठिष्यामः

(२) भू (भव्)=होना

लट् (वर्तमान)

प्रथम पुरुष	भवति	भवतः	भवन्ति
मध्यम पुरुष	भवसि	भवथः	भवथ
उत्तम पुरुष	भवामि	भवावः	भवामः

लोट् (आज्ञा)

प्रथम पुरुष	भवतु	भवताम्	भवन्तु
मध्यम पुरुष	भव	भवतम्	भवत
उत्तम पुरुष	भवानि	भवाव	भवाम

लिङ् (विधि)

प्रथम पुरुष	भवेत्	भवेताम्	भवेयुः
मध्यम पुरुष	भवेः	भवेतम्	भवेत
उत्तम पुरुष	भवेयम्	भवेव	भवेम

लङ् (भूत)

प्रथम पुरुष	अभवत्	अभवताम्	अभवन्
मध्यम पुरुष	अभवः	अभवतम्	अभवत
उत्तम पुरुष	अभवम्	अभवाव	अभवाम्

लृट् (भविष्य)

प्रथम पुरुष	भविष्यति	भविष्यतः	भविष्यन्ति
मध्यम पुरुष	भविष्यसि	भविष्यथः	भविष्यथ
उत्तम पुरुष	भविष्यामि	भविष्यावः	भविष्यामः

(३) गम् (गच्छ्) = जाना

लट्

प्रथम पुरुष	गच्छति	गच्छतः	गच्छन्ति
मध्यम पुरुष	गच्छसि	गच्छथः	गच्छथ
उत्तम पुरुष	गच्छामि	गच्छावः	गच्छामः

लोट्

प्रथम पुरुष	गच्छतु	गच्छताम्	गच्छन्तु
मध्यम पुरुष	गच्छ	गच्छतम्	गच्छत
उत्तम पुरुष	गच्छानि	गच्छाव	गच्छाम

लिङ्

प्रथम पुरुष	गच्छेत्	गच्छेताम्	गच्छेयुः
मध्यम पुरुष	गच्छेः	गच्छेतम्	गच्छेत
उत्तम पुरुष	गच्छेयम्	गच्छेव	गच्छेम

लङ्

प्रथम पुरुष	अगच्छत्	अगच्छताम्	अगच्छन्
मध्यम पुरुष	अगच्छः	अगच्छतम्	अगच्छत
उत्तम पुरुष	अगछम्	अगच्छाव	अगच्छाम

लृट्

प्रथम पुरुष	गमिष्यति	गमिष्यतः	गमिष्यन्ति
मध्यम पुरुष	गमिष्यसि	गमिष्यथः	गमिष्यथ
उत्तम पुरुष	गमिष्यामि	गमिष्यावः	गमिष्यामः

(४) प्रच्छ् (पृच्छ) = पूछना

लट्

प्रथम पुरुष	पृच्छति	पृच्छतः	पृच्छन्ति
मध्यम पुरुष	पृच्छसि	पृच्छथः	पृच्छथ
उत्तम पुरुष	पृच्छामि	पृच्छावः	पृच्छामः

लोट्

प्रथम पुरुष	पृच्छतु	पृच्छताम्	पृच्छन्तु
मध्यम पुरुष	पृच्छ	पृच्छतम्	पृच्छत
उत्तम पुरुष	पृच्छानि	पृच्छाव	पृच्छाम

लिङ्

प्रथम पुरुष	पृच्छेत्	पृच्छेताम्	पृच्छेयुः
मध्यम पुरुष	पृच्छेः	पृच्छेतम्	पृच्छेत
उत्तम पुरुष	पृच्छेयम्	पृच्छेव	पृच्छेम

लङ्

प्रथम पुरुष	अपृच्छत्	अपृच्छताम्	अपृच्छन्
मध्यम पुरुष	अपृच्छः	अपृच्छतम्	अपृच्छत
उत्तम पुरुष	अपृच्छम्	अपृच्छाव	अपृच्छाम

लृट्

प्रथम पुरुष	प्रक्ष्यति	प्रक्ष्यतः	प्रक्ष्यन्ति
मध्यम पुरुष	प्रक्ष्यसि	प्रक्ष्यथः	प्रक्ष्यथ
उत्तम पुरुष	प्रक्ष्यामि	प्रक्ष्यावः	प्रक्ष्यामः

(५) पा (पिब्)=पीना

लट्

प्रथम पुरुष	पिवति	पिबतः	पिबन्ति
मध्यम पुरुष	पिवसि	पिबथः	पिबथ
उत्तम पुरुष	पिबामि	पिबावः	पिवामः

लोट्

प्रथम पुरुष	पिबतु	पिबताम्	पिबन्तु
मध्यम पुरुष	पिब	पिबतम्	पिबत
उत्तम पुरुष	पिबानि	पिबाव	पिबाम

लिङ्

प्रथम पुरुष	पिबेत्	पिबेताम्	पिबेयुः
मध्यम पुरुष	पिबेः	पिबेतम्	पिबेत
उत्तम पुरुष	पिबेयम्	पिबेव	पिबेम

लङ्

प्रथम पुरुष	अपिवत्	अपिबताम्	अपिवन्
मध्यम पुरुष	अपिवः	अपिबतम्	अपिवत
उत्तम पुरुष	अपिवम्	अपिवाव	अपिबाम

लृट्

प्रथम पुरुष	पास्यति	पास्यतः	पास्यन्ति
मध्यम पुरुष	पास्यसि	पास्यथः	पास्यथ
उत्तम पुरुष	पास्यामि	पास्यावः	पास्यामः

(६) पा=पालना

लट्

प्रथम पुरुष	पाति	पातः	पान्ति
मध्यम पुरुष	पासि	पाथः	पाथ
उत्तम पुरुष	पामि	पावः	पामः

लोट्

प्रथम पुरुष	पातु	पाताम्	पान्तु
मध्यम पुरुष	पाहि	पातम्	पात
उत्तम पुरुष	पानि	पावै	पाम

लिङ्

प्रथम पुरुष	शायात्	पायाताम्	पायुः
मध्यम पुरुष	पायाः	पायातम्	पायात
उत्तम पुरुष	पायाम्	पायाव	पायाम

लङ्

प्रथम पुरुष	अपात्	अपाताम्	अपान्, अपुः
मध्यम पुरुष	अपाः	अपातम्	अपात
उत्तम पुरुष	अपाम	अपाव	अपाम

लृट्

प्रथम पुरुष	पास्यति	पास्यतः	पास्यन्ति
मध्यम पुरुष	पास्यसि	पास्यथः	पास्यथ
उत्तम पुरुष	पास्यामि	पास्यावः	पास्यामः

(७) अस्=होना

लट

प्रथम पुरुष	अस्ति	स्तः	सन्ति
मध्यम पुरुष	असि	स्थः	स्थ
उत्तम पुरुष	अस्मि	स्वः	स्मः

लोट्

प्रथम पुरुष	अस्तु	स्ताम्	सन्तु
मध्यम पुरुष	एधि	स्तम्	स्त
उत्तम पुरुष	असानि	असाव	असाम

लिङ्

प्रथम पुरुष	स्यात्	स्याताम्	स्युः
मध्यम पुरुष	स्याः	स्यातम्	स्यात
उत्तम पुरुष	स्याम्	स्याव	स्याम

लङ्

प्रथम पुरुष	आसीत्	आस्ताम्	आसन्
मध्यम पुरुष	आसीः	आस्तम्	आस्त
उत्तम पुरुष	आसम्	आस्व	आस्म

लृट् में अस् के स्थान पर भू धातु के रूपों का प्रयोग किया जाता है (भविष्यति इत्यादि)।

(८) कृ=करना

लट्

प्रथम पुरुष	करोति	कुरुतः	कुर्वन्ति
मध्यम पुरुष	करोषि	कुरुथः	कुरुथ
उत्तम पुरुष	करोमि	कुर्वः	कुर्मः

लोट्

प्रथम पुरुष	करोतु	कुरुताम्	कुर्वन्तु
मध्यम पुरुष	कुरु	कुरुतम्	कुरुत
उत्तम पुरुष	करवाणि	करवाव	करवाम

लिङ्

प्रथम पुरुष	कुर्यात्	कुर्याताम्	कुर्युः
मध्यम पुरुष	कुर्याः	कुर्यातम्	कुर्यात
उत्तम पुरुष	कुर्याम्	कुर्याव	कुर्याम

लङ्

प्रथम पुरुष	अकरोत्	अकुरुताम्	अकुर्वन्
मध्यम पुरुष	अकरोः	अकुरुतम्	अकुरुत
उत्तम पुरुष	अकरोम्	अकुर्व	अकुर्म

लृट्

प्रथम पुरुष	करिष्यति	करिष्यतः	करिष्यन्ति
मध्यम पुरुष	करिष्यसि	करिष्यथः	करिष्यथ
उत्तम पुरुष	करिष्यामि	करिष्यावः	करिष्यामः

राष्ट्र-गान

जनगणमन अधिनायक जय हे !
भारत भाग्य विधाता ।
पंजाब, सिन्धु, गुजरात, मराठा,
द्राविड़, उत्कल, बंग
विन्ध्य, हिमाचल, यमुना, गंगा,
उच्छल जलधि-तरंग ।
तव शुभ नामे जागे
तव शुभ आशिष मांगे
गाहे तव जय-गाथा ।
जनगणमंगलदायक, जय हे
भारत भाग्य विधाता ।
जय हे, जय हे, जय हे,
जय जय जय, जय हे !!

मूल्य : ३८ पैसे